

TÜRKİYE'DE GERİ KALMIŞ BÖLGELERİN KALKINMASINDA KIRSAL SANAYİNİN YERİ VE BAŞLICA SORUNLARI

The Role of Rural Industry and Major Problems in the Development of Underdeveloped in Turkey

Cevdet YILMAZ

19 Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, SAMSUN
cyilmaz@omu.edu.tr

Özet: Türkiye kalkınma çabası içinde olan bir ülkedir. Fakat bu süreç bölgeler arasında dengeli ve eşit bir dağılım göstermemektedir. Ülke genelinde yaşanan iç göçler sonucu illerimizin bir kısmının nüfusunun azalması ve göçe katılan nüfusun belli merkezlerde toplanması bunun açık kanıtıdır. Çeşitli dönemlerde uygulamaya konulan teşvik tedbirlerinin amacı gelişmişlik açısından var olan bu bölgesel dengesizliği ortadan kaldırmaktır. Bunun için kırsal sanayi girişimleri desteklenmekte ve çeşitli teşvik tedbirleri uygulanmaktadır. Yıllardır sürdürülen bu politikalara rağmen Türkiye'de kırsal sanayiinin bir türlü arzu edilen seviyeye ulaşamamasının çeşitli sebepleri vardır. Bunlar; 1.Plânlama safhasında karşılaştıkları sorunlar, 2.Yatırım safhasında karşılaştıkları sorunlar, 3.İşletme safhasında karşılaştıkları sorunlar olmak üzere üç başlık altında özetlenebilir. Bahsedilen bu sorunlar halledilmedikçe geri kalmış bölgelere verilen teşvikler hiçbir işe yaramamakta, boşuna zaman, para ve enerji kaybedilmiş olmaktadır. Bu sorunların çözümü ise teşvik kapsamına alınan bölgelerin coğrafi bir bakış açısı ile yeniden irdelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Geri Kalmış Bölgeler, Kırsal Sanayi

Abstract: Turkey has been in a developing process, which has not produced equal results for each region. The results of transmigrations, decreasing population of some cities and increasing population in specific stations are obviously proofs of this. The aims of some encouraging measures used in several periods, are to treat indifference among the regions. Therefore the enterprises of rural industry are backed and several encouraging measures are being applied by the state. Despite constructive policies put into force by the governments, the rural industry still has not reached at a satisfactory level because of following reasons: 1.The problems in the planning stage, 2.The problems in the financing of the projects, 3.The problems in the management. Unless these problems are not solved encouragements given to undeveloped regions will not be useful, also causing loss of money. The solving these problems it is required to evaluate the issue with a geographical viewpoint.

Key Words: Turkey, Underdeveloped Areas, Rural Industry

1. Giriş

Türkiye 1950'lerden itibaren çok yoğun bir iç ve dış göç süreci yaşamaktadır. Yurtdışına göçler uluslar arası çeşitli siyasî nedenlerle zaman zaman kesintiye uğrasa da, iç göçler hızını hiç kesmeden devam etmektedir. Ülke genelinde karşılaşılan ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasî sorunlar kırsal ve şehirleri ayrı ayrı etkilemekte, bu süreçler kırsal koptuğu hızlandırırken şehirlerde çok daha büyük sorunların doğmasına neden olmaktadır. Bugün Türkiye % 1,5'lik nüfus artış hızı ve % 10'luk işsizlik oranı ile iktisadi kalkınmasını sağlamak ve kırsal kente göçü yavaşlatmak için türlü çareler arayan bir ülkedir. Yatırım sermayesi bulmakta zorlanmakta, iç ve dış borç stokunu eritmede güçlük çekmekte, yabancı sermayeyi her ne şartta olursa olsun desteklemek zorunda kalmaktadır. Diğer yandan geçmişte değerlendiremediği kırsal sanayi girişimlerini bugün canlandırabilmek için bölgesel kalkınma plânları yapmakta, sempozyumlar düzenleyerek konuyu tartışmakta (DPT,1993), iller bazında teşvik programları hazırlayarak bölgesel dengesizliği ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.

Göçler ve aşırı nüfus yığılması ile bunalan büyük kentlerimizi rahatlatmak ancak kırsal kente göçü yavaşlatmak ve göç eden nüfus miktarını en azından kabul edilebilir bir seviyeye çekmekle mümkündür. Türkiye'nin plânlı döneme geçtiği 1960'lı yıllarda kırsal kente göçlerin modernleşme ve kalkınmanın bir göstergesi olarak algılanması, bir anlamda göçlerin teşvik edilmesi sonucunu doğurmuş, bu durum kısa zamanda

şehirlerimizin gecekondularla çevrilmesine neden olmuştur. Kentlerimizin kırdan gelen bu vasıfsız ve eğitimsiz nüfusu gerek sosyal gerek ekonomik açılardan kendi içlerinde eritememeleri sonucu doğan problemlere bağlı olarak özellikle 3.BYKP'ından itibaren iç göçlerle ilgili ana fikir değişmiştir. 4. BYKP'ında bu sorunları çözmek ve meseleyi başından halletmek amacıyla göçün kaynağını oluşturan kırsal alanları kalkındırmak devletin başlıca ilgi alanlarından biri olmuş, sonraki plân dönemlerinde de bu politika devam etmiştir. Örneğin 6.BYKP'ında "*Kırsal Alana Götürülen Hizmetler*" bölümünde yer alan "*kırsal alanda istihdamın artırılması ve gelirin çeşitlendirilmesi için yeni üretim dallarında çalışmalar teşvik edilecek, tarım dışı ekonomik faaliyet kolları desteklenecek, kırsal kesime dinamizm kazandırmak amacıyla 'kırsal alanların plânlanması' yaklaşımı çerçevesinde hizmetlerin ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarının merkez köy ve kasabalara yönlendirilmesi teşvik edilecektir*" gibi maddeler dikkat çekicidir:

Gerek Kalkınma Planları'nda gerekse siyasî partilerin programlarında yer alan bu hususlar zaman içinde GAP, DAP, DOKAP gibi bölgesel ölçekli büyük projelerle de desteklenmiştir. Nitekim 8.BYKP'ında ve bu plân için hazırlanan *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*'nda da konu önemini muhafaza etmiş, mevcut durumla ilgili tespitler yanında, ileriye dönük sayısız önerilerde bulunulmuştur (DPT,2000). İç göçlerin hızı ve yönü dikkate alındığında sunulan önerilerin, yapılan çalışmaların ve alınan tedbirlerin fazla bir işe yaramadığı, bölgesel dengesizliklerin iç göçleri beslemeye devam ettiği görülmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda artık şu kesin olarak anlaşılmıştır ki şehirleri rahatlatmak kırları kalkındırmak ve kırdan kente göçü yavaşlatmakla mümkündür. Bunun için biran önce bölgeler arası adaletsizlik giderilmeli, kalkınma ve refah ülke içinde dengeli dağılmalıdır.

Hemen her dönemde devlet politikaları olarak çok çeşitli teşvik ve uygulamalar yürürlüğe konmasına rağmen kırsal kesimin sorunlarının bir türlü çözüme kavuşturulmaması ve kırdan kente, doğudan batıya göçün artarak devam etmesi bir yerlerde yanlış giden bir şeyler olduğunu bize göstermektedir. Aslında yanlış giden şeylerin ne olduğu bellidir. 1970'li yıllarda yurtdışındaki işçilerimiz vasıtası ile Türkiye kırlarında başlatılan ve sonu büyük ölçüde hüsrarla biten *kırsal sanayi girişimlerinin* başlangıç, gelişim ve sonucuna bakılarak, neyi nerde yanlış yaptığımız kolaylıkla görülebilir ve anlaşılabilir. Bu araştırmada, Türkiye'nin daha önce yaşadığı kırsal sanayi girişimlerinin nasıl başarısızlıkla sonuçlandığından yola çıkılarak, mevcut durum ele alınmış, yaşanan tecrübeler ışığında, geçmişte yapılan hatalar ve bundan sonra yapılması gerekenler yeniden yorumlanarak geleceğe ait bir projeksiyon sunulmuştur.

2. Türkiye'de Geri Kalmış Bölgeler Sorunu ve İşçi Şirketlerinin Ortaya Çıkışı

Türkiye'de iller ve bölgeler arasında gerek fizikî gerekse beşerî coğrafya şartlarından kaynaklanan dengesizlik iç ve dış göçlerin başlıca kaynağını oluşturmaktadır. İstihdam, eğitim, sağlık, sosyal çevre gibi belli alanlardaki mekânsal farklılıklar hemen her ülkede göçlerin yaşanmasına sebep olur. Türkiye'deki sorun bunun çok hızlı ve belli merkezlerde toplanmasından kaynaklanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kırsal nüfus oranı ortalama % 5'in altında olduğu halde, Türkiye nüfusunun % 35'inin hala kırsal kesimdedir ve potansiyel olarak bu nüfusun büyük kısmı göç etme eğilimindedir. İller ve bölgeler arası gelişmişlik farkı bunun başlıca sebebinin oluşturmaktadır. Türkiye geneline bakıldığında, sanayinin birbirini çoğaltan etkisi ve diğer nedenlerle endüstri faaliyetleri ve buna bağlı diğer sektörler belli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Örneğin İstanbul, İzmir ve Ankara illeri tesis sayısı (% 62.7), çalışan miktarı (% 46.5) ve katma değer açısından (% 48.2) Türkiye'nin geri kalan illerinin tamamının yarısına yakınına bünyelerinde tutmaktadır (Özgüç,1987). Göçlerle birlikte kırsal kesimi ayağa kaldıracak aktif nüfus ile yetişmiş beyin gücü de yer değiştirmekte (Benedict,1971), bu durum olayı daha da dramatik hale getirmektedir. Çünkü coğrafi anlamda her bir ünitenin kendine has mutlaka bir potansiyeli vardır. Tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik ve turizm gibi çeşitli ekonomik kaynaklar itibarıyla Türkiye kırları önemli bir potansiyel barındırmaktadır. Bu potansiyelin değerlendirilmesi sadece siyasî kararlar ve teşviklerle değil, aynı zamanda o bölgede bunu gerçekleştirecek nitelikli insan gücü ile mümkündür. İşte bu anlamda göçler geri kalmış bölge ve yörelerin daha da geri kalmasında önemli bir

faktördür. Bu anlamda Türkiye'den yurtdışına göç olgusuna biraz daha yakından bakmakta fayda vardır.

Türkiye'den batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerine doğru 1960'lı yıllarda başlayan işgücü göçü hareketi 1970'li yıllarda ilginç bir boyut kazanmıştır. Başlangıçta bir miktar para kazanıp dönme arzusu ile yola çıkanlar, bu sürecin uzamasına bağlı olarak çeşitli arayışlara girmişlerdir. 1973 petrol krizi ile birlikte Batı Avrupa'da büyümenin sınırsız olamayacağı fikrinin hâkim olması ve işçi alımının durdurulması ile birlikte yurtdışındaki vatandaşlarımız arasında geri dönüş endişesi başlamıştır. Bunlar gerek kendileri kesin dönüş yaptıklarında işsiz kalmamak, gerekse kırsal kesimdeki yakınlarını bir işe yerleştirmek ve belki de en önemlisi onları gurbete sevk eden geri kalmışlığı ortadan kaldırmak için köylerine veya kasabalarına, bölgelerinin gelişimine katkıda bulunacak istihdam yaratan bir tesis kurma arzusuna kapılmışlardır. 1970'li yılların başlarında hız kazanan işçi şirketleri hareketi kısa zamanda tüm Türkiye'yi sarmış, adeta yerden biter gibi ülkenin her tarafında yüzlerce şirket kurulmuştur. Kanunlarla ayrı ayrı tanımları da yapılan (DESİYAB,1981:172) ve kamuoyunda *İşçi Şirketleri, Halk Sektörü, Millet Sektörü, Halka Açık şirketler, Çok Ortaklı Şirketler, Hemşehri Şirketleri, Bölgesel Kalkınma Şirketleri* vbg. isimler alan bu kuruluşlar Türkiye'nin saman alevi gibi bir anda yanıp sönen gerçek bir kırsal sanayi hamlesi olarak ülke tarihinde yerlerini almışlardır. Kuruldukları yıllarda batılı ülkelerin de dikkatini çeken ve olayı incelemek için uzmanlar gönderilmesine vesile olan bu hareket (Penninx vd.,1976), Türkiye'nin 1970'li yıllardaki gerilim dolu istikrarsız ortamında gerekli ilgi ve desteği bulamamış ve yaşanan acı tecrübelerle yok olup gitmiştir. Bu yok oluş süreci yurtdışındaki vatandaşlarımızın tasarruflarını ölü yatırımlara; köy, kasaba ve şehirlerde konut ve arsa almaya yöneltmiş, kesin geri dönüşü engellemiş, ailelerin de göçe katılması ile kırların boşalmasına neden olmuştur. Bu sürecin günümüze yansıyan boyutu ise değişen tüketim kalıpları tasarrufu zorlaştırmış, göç Batı Avrupa ülkelerinde kalıcı hale gelmiş, mevcut işçi tasarrufları da (bulundukları ülkelerde konut ve işyeri yatırımları yoluyla) Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine yönelmiştir.

İşçi şirketleri hareketinin başlangıcında gerek Türk kamuoyu gerekse Batı Avrupa kamuoyu farklı beklentiler içine girmiştir. Türk kamuoyunun bu hareketten beklentileri özetle şu şekildedir: "*İşçi şirketleri yolu ile döviz girişi devam edecek. Bu yolla ödemeler dengesi açığı kapatılacak. Fazladan gelen bu döviz ile Türkiye daha hızlı sanayileşecek. İşçilerin bu şirketlere ortak olmaları ile onların Türkiye ile iktisadi bağları artacak. İşçilerin yurda dönme eğilimleri kuvvetlenecek. Yurtdışında vasıf kazanan yetişmiş işgücümüz olacak. Bunlar toplum önderi olarak kırların kalkınmasında aktif rol oynayacak. Üretim artışı ile enflasyon duracak. Sanayi yurt çapında dengeli dağılacak, böylece iç göçlerin önüne geçilecek. Sermayenin tabana yayılması ile 1970'li yılların en önemli siyasi konularından biri olan emek ile sermaye arasındaki çatışmalar azalacak, gerginlik ortadan kalkacak sosyal adalet daha hızlı sağlanacak".* Başlangıcından itibaren batılı ülkeler de bu hareketi dikkatle takip etmişlerdir. Kendilerine pazar ve işgücü kaynağı olarak gördükleri Türkiye'nin böyle bir hareket sonucunda, işgücü gönderen geri kalmış ülke durumundan sanayileşmiş ülke konumuna yükselme ihtimalinin belirmesi sonucu, olayı önce endişe ile takip etmişler, uzmanlar göndererek meseleyi tahlil etmişler, daha sonra (başarısızlıkla sonuçlanan gelişmelere bakarak) ilgilerini kesmişlerdir.

1960'lı yılların sonlarından 1970'li yılların sonlarına kadar kâğıt üzerinde binlerce işçi şirketi kurulmuştur. Bunların bir kısmı *plânlama*, bir kısmı *yatırım*, bir kısmı da *üretim* aşamasında faaliyetlerine son vermişlerdir. Bunlardan çok azı (tespit edilen rakamlara göre 223 tanesi) el değiştirerek veya çoğunluk hisseleri yerli şirket ya da işadamlarının eline geçerek varlıklarını sürdürmüşlerdir (Çöloğlu,1981). Bu 223 şirketin kuruluş yılları, bölgesel dağılımları ve faaliyet alanları dikkate alındığında şu özellikler dikkat çekicidir: *Kuruluş yıllarına göre*, 19 tanesi 1964-1969 arasında, 159 tanesi 1970-1975 arasında, 46 tanesi 1976-1980 arasında, toplamda 223 şirketin % 73'ünün 1972-1976 yılları arasında kurulduğu görülmektedir. *Yatırım miktarları* 1981 yılı itibarıyla 476 milyon dolar olup, % 19'luk yatırım payı ile Kayseri başta gelmektedir. *Kuruluş yerleri* açısından Türkiye'de özel sektör ile işçi şirketleri karşılaştırıldığında ise, özel sektör Marmara bölgesi'ni % 58.8 oranında tercih ederken bu oran işçi şirketlerinde % 17, özel sektör İç

Anadolu Bölgesi'ni % 11.5 oranında tercih ederken işçi şirketlerinde bu oran % 29.1 olmuştur. Benzer şekilde Karadeniz Bölgesi'nde de özel sektörün tercih oranı % 6.3 iken bu oran işçi şirketlerinde % 18.8'dir. Bu rakamlar işçi şirketlerinin Türkiye'de özel sektörün gitmek istemediği yerlere gittiğinin en açık göstergesidir.

3. Başarısız Olmuş İşçi Şirketleri ve Bunun Nedenleri

Yukarıda bahsedilen ve nispeten başarılı olan 223 şirket dışında kalan binlerce işçi şirketi girişimi sonuçsuz kalmıştır. Bunların kimi plânlama safhasında, kimi inşa, kimi de işletme safhasında olmak üzere çeşitli aşamalarda faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucu olarak bu şirketlere gönül veren vatandaşlarımız bu tür girişimlere küsmüş sonraki yatırımlarını daha çok gayrimenkul ve faiz gibi verimsiz alanlara yöneltmiş, en verimli çağlarında en güzel girişimcilik duyguları körelmiş, en önemlisi Anadolu'da "kolektif olarak bir şeyler yapabilme bilinci" yok olmuştur. Devletin bu şirketlere destek amacıyla kurduğu (fakat zamanında gerekli desteği ver(e)mediği) *DESİYAB (Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası)*, devletin ilgisizliği karşısında yurtdışındaki işçilerin kendi aralarında Bonn'da kurdukları *VTA (Türk İşçi Şirketleri Birliği)* ve bunun Türkiye temsilcisi olarak kurulan *HALK-İŞ (Halk ve İşçi Şirketleri İşverenleri Sendikası)* gibi kuruluşlar da işe yaramamış, sonraki yıllarda bunlar da kendilerini feshetmişlerdir (Gitmez,1983:265). Böylece, yeterli altyapı ve girişimci olmadığı için değil, zamanında gereken tedbirler alınmadığı için, özel sektörün ve devletin bile daha uzun yıllar giremeyeceği bölgelere yapılan yatırımlar başlamadan sona ermiştir. İtalya, İspanya, Yunanistan ve Portekiz gibi Türkiye ile birlikte işçi gönderen ülkeler kendi vatandaşlarına sundukları kolaylıklar ve onlar sayesinde gerçekleştirdikleri kalkınma hamleleri sonucunda bugün müreffeh ülkeler konumunda iken artan işsizlik oranına bağlı olarak Türkiye hâlâ işsizlik ve göç gibi sorunlarla boğuşmaktadır.

O halde işçi şirketlerini başarısızlığa iten başlıca faktörler neydi? Türkiye'de geri kalmış bölgeler sorunu hala çözülemediğine göre bu sorunun cevabı önemlidir. Çünkü her yeni gelen hükümet eskiden olduğu gibi yine kalkınmada öncelikli iller ve bunlara yönelik teşvik programları hazırlayarak bu problemi çözebileceğini düşünmekte, fakat bütün bu çabalardan doyurucu bir sonuç elde edememektedirler. Bu durum yıllar önce yaşanan tecrübelerden, yapılan yanlışlıklardan hiç ders alınmamış olduğunu bize göstermektedir. Bu nedenle yeni yanlışlıkların yapılmasının önüne geçebilmek için bu şirketlerin başarısızlık sebeplerinin yeniden ortaya konulması ve daha ayrıntılı olarak irdelenmesi gerekmektedir. İşçi şirketleri hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan faktörler Yılmaz'a (1993) göre başlıca üç başlık altında özetlenebilir. Bunlar;

3.1. Planlama Safhasında Karşılaştıkları Sorunlar

İşçi şirketleri devletin öncülüğü veya desteği olmadan, kendiliğinden ortaya çıkmış bir hareket olduğundan daha plânlama aşamasındayken birçok sorunla karşılaşmışlardır. İşte bunların bazıları;

- Sanayinin kuruluş şartları dikkate alınmamıştır. Yer seçimi yaparken akılcı ve bilimsel değil, duygusal davranılmış, hatta bir bölümü devletin alt yapı hizmetlerini bile götürmede zorlandığı veya hiç getiremediği yerleri tercih etmişleridir.

- Devlet veya özel kurumlar yatırımcılara hazır ve uygulanabilir projeler sunamamışlar veya sundukları projelerin maliyetleri çok yüksek olduğundan bunlara itibar edilmemiştir. Halbuki hareketin başlangıcında devlet bunlara; *yatırımın kuruluş yeri, toplam maliyeti, ne üreteceği, bunun kapasitesi, yaratacağı istihdam, kârlılık derecesi, kurulduktan ne kadar sonra üretime geçeceği, yatırıma destek sağlayabilecek banka, kurum ve kuruluşlar, üye yapılacak azami ortak sayısı vb.* hususları kapsayan projeler hazırlayabilirdi. Fakat bunların hiçbiri yapılamamıştır.

- Büyük bir sermaye ile değil, küçük tasarruflarla işe başlanmıştır. Amaç yörede bir fabrika bacasının tütmesi olduğundan başlangıçta kâr amacı güdülmemiştir. Bu da katılımcıların ortaya koydukları sermayenin çok küçük boyutlarda kalmasına neden olmuş, süreç uzayınca gerekli sermaye desteği sağlanamamıştır. Hatta başlangıçta hisse senedi fiyatları düşük tutulduğundan ortaklar en küçük bir olumsuz gelişmede bile

yatırdığı paradan feragat ederek daha büyük zarara girmemek için şirketi ile ilişkilerini kesmiş, ona sahip çıkmamıştır.

- Çoğu belli bir alanda ne üreteceğini bilmeden kurulmuştur. Sabırsızlığın ve ataklığın etkisi ile yatırım alanı çok amaçlı ve çok yönlü olarak tespit edilmiştir. Bazıları kuruluş sözleşmelerinde 1'den 12'ya kadar değişen faaliyet kolları öngörmüşlerdir. Gerekli fizibilite için uzmanlara danışılmamış, hatta gereksiz ve fuzuli masraf görülmüştür. Örneğin DPT'nin yaptırdığı bir araştırmaya göre; işçi şirketlerinin ancak % 11'i işin başında faaliyet alanı ile ilgili etüt yaptırmıştır. % 44'ü devlet teşviklerinden yararlanma safhasında, % 45'i ise kuruluşunu tamamladıktan sonra yaptırmıştır (DESİYAB,1981:141).

- Girişimcilerin büyük çoğunluğu bu işlerde daha önce başarılı olmuş tecrübeli kişiler değildir. Bunlar kendilerine ciddi önder ve işbilir girişimci de bulamamışlardır. Çoğu, ya memleketlerinden gelen tanıdıkları kişilerin sözlerine güvenerek (ki bunların içinde kaymakam ve belediye başkanları da olmuştur), ya da adreslerine gelen gösterişli boş formları doldurarak işe girişmişlerdir. Zaman içinde binlerce tasarruf sahibi sahtekâr ya da kötü niyetli kişiler tarafından yaldızlı kâğıtlara basılmış süslü yatırım vaatleri ile kandırılmıştır. Bu ise daha sonraki gerçekçi girişimlere katılımı engellemiş, ciddi kabul edilebilecek teşebbüslerin önü de bu yolla kapanmıştır.

- Türkiye'nin Batı Avrupa ülkelerindeki dış temsilcilikleri konuyu yeterince ciddiye almamışlar, zamanında gereken bilgilerle donatılmadıklarından olayın büyüklüğünü kavrayamamışlardır. Bunun sonucu olarak da işçilerimiz ne yapacağını ve kime güveneceğini bilememiş, devletin bu işteki yerini bir türlü anlayamamışlardır. Nitekim bu durum sonraki yıllarda çirkin yüzünü bir kez daha göstermiş, işçilerimiz katılım ortaklığı veya faizsiz bankacılık gibi girişimlerle çok daha büyük miktarlarda dolandırılmışlar, yatırıma gidebilecek paralar yok olmuştur.

- Yeni ve örneği daha önce görülmemiş bir hareket olduğundan sayısız bürokratik engelle karşılaşmışlardır. Girişimcilerin çoğunun vergi muafiyeti, bedelsiz makine ithalatı, kalkınmada öncelikli yörelere yatırım teşvikleri vb. birçok kanun ve kararnameden haberleri bile olmamıştır.

- Ortak sayısının çok ve genelde bunların yurtdışında olmaları nedeniyle şirket genel kurulları yapılamamış, faaliyetin hangi aşamada olduğu ortaklar tarafından izlenememiş, o dönemdeki yetersiz ulaşım ve iletişim imkânları nedeniyle zamanında yeterli bilgilendirmeler de yapılamadığı için ortaklar taahhüt ettikleri paraları da zamanında öd(iy)ememişlerdir.

- 1970'li yılların çalkantılı siyasî ortamında bunlar için gerekli yasal düzenlemeler de bir türlü gerçekleştirilememiş, böylece hareketin büyük kısmı daha plânlama safhasında sona ermiştir.

3.2. Yatırım Safhasında Karşılaştıkları Sorunlar

Bir kısım şirketler plânlama safhasını başarılarak yatırım safhasına geçebilmişlerdir. Fakat plânlama safhasında karşılaşılan zorluklar burada da kendini göstermiş, bunlardan önemli bir kısmı da yatırım safhasında faaliyetlerine son vermişlerdir. 1980'li yıllar boyunca özellikle İç Anadolu Bölgesi'nde anayol kenarlarında görülen ve sadece dış duvarları ve bir işçi şirketi olduğunu gösteren tabelaları ayakta kalan sayısız fabrika inşaatı bunların en çarpıcı örneklerini oluşturmaktadır. Şirketlerin yatırım safhasında karşılaştıkları sorunlar da birkaç başlık altında özetlenebilir. Bunlar;

- Şirketlerin yoğun olarak kurulduğu 1970'li yıllar Türkiye'de enflasyonun yüksek, devalüasyonların da sık yapıldığı bir dönemdir. Devamlı değişen döviz kurları karşısında bu şirketlere herhangi bir ayrıcalık tanınmaması yüzünden maliyetler sürekli artmış, henüz yatırım aşamasındayken bile finansman açıkları meydana gelmiştir. Örneğin 50 milyon TL alınan bir kredi -kur garantisi olmadığından- yatırım tamamlanmadan 670 milyon TL'ye çıkabilmiştir (DESİYAB,1981:175). Böylece daha kuruluş aşamasında toplanan paralar enflasyon karşısında eriyip gitmiş, yatırım gözle görülür hale gelmeden elde para kalmamış, işletme safhasına geçilememiştir.

- Yine aynı yılların sonlarına doğru Türkiye'de uygulanan yüksek faiz politikaları, işçi dövizlerini -sonu belirsiz yatırımlar yerine- banka ve özel sektör (banker) faizine

yönelmiş, bu da şirketlerin ihtiyaç duydukları kuruluş sermayesi desteğinden yoksun bırakmıştır.

- Geri kalmış bölgelere yatırım yapanlar teşvik belgesi almış olsalar da gerekli banka kredilerini temin edememişlerdir. Gereken zaman içinde ihtiyaç duyulan para temin edilemediği için yatırım maliyetlerinde kısıntıya gidilmiş, örneğin yeni makineler yerine, daha ucuz diye, modası geçmiş hantal makineler ithal edilmiştir.

- Bir kısım şirketler olayı yeterince ciddiye almamışlar, pazar alanı dar olan lüks tüketim malları üretmeye kalkmışlardır. Bir kısmı da daha yatırım aşamasındayken faaliyet alanını değiştirmiş, sonu belli olmayan maceralara sürüklenmiştir.

3.3. İşletme Safhasında Karşılaştıkları Sorunlar

Binlerce işçi şirketinden çok azı işletme safhasına geçebilmiştir. Bunların bir kısmı el değiştirip işçi şirketi vasfını kaybederek yoluna devam etmiştir. Kuruluşunda yurtdışındaki işçilerin fikir, gayret ve sermayesi olan ve yukarıda bahsedilen 223 şirketi bu grupta değerlendirebiliriz. Bunların en tanınmışları Yozgat'ta kurulan YİBİTAŞ'tır. İşçi şirketi olarak kalan diğerlerinin büyük çoğunluğu ise zaman içinde faaliyetlerine son vermişler, çok ortaklı oldukları için bina ve makine donanımları bile paylaşamayarak ortada kalmışlar ve çürümeye terk edilmişlerdir. Bu tür işletmelere sayısız örnek vardır. Bu örneklerin bir kısmı aşağıda işletme safhasında karşılaştıkları sorunlar ve başarısızlık sebepleri ile birlikte verilmiştir;

- *Enerji sorunu:* İşçi şirketlerinin faaliyete geçtiği 1970'li yılların sonları aynı zamanda Türkiye'de enerji sıkıntısının hat safhaya çıktığı yıllardır. Petrol fiyatlarının artması, sık sık kesilen elektrikler işletmelerin üretimlerini kesintiye uğratmış, enerji konusunda ek yatırım yapmaya zorlamış, bunu başaramayanlar büyük problemlerle karşılaşmışlardır.

- *Hammadde sorunu.* İşçi şirketlerinin hemen hepsinin başlangıçtaki temel düşüncesi buldukları mekânda var olan veya var olduğunu zannettikleri hammadde kaynaklarını değerlendirmektir. İşletme safhasına geçip bu hammaddeleri değerlendirmek istediklerinde farklı durumlar ortaya çıkmıştır. Samsun-Bafra karayolu üzerinde, 19 Mayıs (eski adı Engiz) ilçe merkezinde kurulan ENGİZ SÜT buna güzel bir örnektir. Ulaşım, enerji, işçi ve sermaye bakımından problem yaşamadan faaliyete geçen fabrika bir süre sonra üretimini sürdüremez hale gelmiştir. Çünkü çevre köylerde hemen her evde bulunan ineklerin sütüne güvenen işletmeciler, bu durumu hammadde kaynağı olarak düşünmüşler, ayrıca sözleşmeli hayvancılık vb. bir yatırıma girmemişlerdir. Bir süre sonra anlaşılmıştır ki inek sahibi köylüler sütlerini eskiden olduğu gibi Samsun şehrine getirip kapı kapı dolaşarak piyasa fiyatından satmakta, düşük ücretle fabrikaya vermek istememektedirler. Bu arada en önemli süt kaynağı olarak gördükleri Yörükler Beldesi köylüleri de yurt dışındaki yakınları ile temasa geçerek "*Engizliler fabrika yaptı biz niye yapmıyoruz*" diyerek, fabrikaya süt vermeyi kesmişlerdir. Bunlar kendi aralarında köy kalkınma kooperatifi kurup bu sütlerden peynir yaparak piyasaya girmişler, bir süre Engizsüt'e rakip olmuşlardır. Sonuçta Engizsüt hammadde yokluğu ve buna bağlı diğer işletme hatalarından dolayı kapanmış ve fabrika çürümeye terk edilmiştir. Engiz ve Yörükler arasındaki rekabet ve çekişme işgücü göçüne bağlı kırsal sanayi yatırımlarına sahne olan birçok yöremizde yaşanmış, bu çok önemli konuda komşu kasabalar birbirine destek değil köstek olarak kırsal kalkınmayı kendi elleri ile engellemişler, bindikleri dalı kesmişlerdir.

- *Ulaşım ve iletişim sorunu.* 1970'li yıllar Türkiye'de kırsal alanlarda ulaşımın yeterli olmadığı, iletişimin ise insanlar vasıtası ile kulaktan kulağa sağlandığı bir dönemdir. Kuruluşların temelleri atılırken genellikle yakın çevredeki hammadde kaynakları düşünüldüğünden ulaşım güçlükleri göz ardı edilmiş, ancak üretim safhasına geçildiğinde pazarların uzaklığı ve mesafenin önemi anlaşılabilmiştir. Yine aynı dönem, en temel iletişim aracı olan telefon altyapısının bile olmadığı yıllardır. Bu durum üretim alanları ile tüketim alanları arasındaki iletişimi zorlaştırdığı gibi, yaptıkları yatırımlardan sürekli bilgi sahibi olmak isteyen yurtdışındaki işçilerle de haberleşmeyi engellemiş, böylece en küçük olumsuzluklar kulaktan dolma sözlerle yurtdışına kötü olarak yansıtılmıştır. Bu durum işletmelerin kaderini de etkilemiş, sermaye artırımını veya işletme giderleri gibi zaruri

ihtiyaç anlarında ortakların bir araya gelerek ortak karar almalarını zorlaştırarak, işletmelerin geleceğini karartmıştır.

- *Pazarlama sorunu.* İşletme safhasına geçebildikleri halde faaliyetlerine son veren kuruluşların karşılaştığı önemli sorunlardan biri de ürettikleri mallara pazar bulamamış olmalarıdır. Yukarıda verilen Engizsüt örneğinde bu durum açıkça görülmektedir. Samsun şehri gibi, 20 km mesafedeki büyük bir pazara pastörize süt vermeyi düşünen ve kurulduğu dönemde bu yörede bu işi yapan tek tesis olan Engizsüt işletme safhasında acı bir tecrübeyle karşılaşmıştır. Yıllardır (ve 2006 yılı itibariyle hâlâ) köylerden gelen ve kapı kapı dolaşarak süt pazarlayan köylülerden sütünü temin eden şehir halkı bu alışkanlığını değiştirmemiş, Engizsüt'ün pastörize sütüne ilgi göstermemiştir. Böylece var olduğu sanılan hazır pazarın ancak işletme aşamasına gelince gerçekte var olmadığı anlaşılabilmiştir. Bu tür işletmeler için bu ve buna benzer sayısız olay yaşanmıştır.

- *Sermaye sorunu.* Bu şirketlerin kuruluş sermayeleri başlangıçta bütünüyle işçilerin tasarruflarına dayanıyordu. İlk yıllarda yurtdışında bekâr yaşayan ve başlıca hedefi bir an önce para kazanıp geri dönmek olan işçiler tasarrufu ana gaye edinmişlerdi. Şirketlere aktarılan paralar da bu tasarruflara dayanıyordu. Yıllar geçtikçe geri dönüşler ertelenmiş ve ailelerin göçü başlamıştır. Tek odalı fabrika hayımlarından evlere geçilmiş, ev kirası çoluk çocuk masrafı derken tasarruf geri plâna itilmiştir. Şirketlerin plânlama ve kuruluş yılları işçilerin tasarruf ettikleri döneme rast gelirken, şirketlerin paraya ihtiyacı olduğu işletme safhasında işçilerde bu işe ayıracak para kalmamıştır. O dönemde Türkiye'deki malî yapının da kuvvetli olmaması nedeniyle kredilerde yaşanan sorunlar durumu daha da kötüleştirmiştir.

- *Yönetici sorunu.* Bize göre en önemli sorun budur. Bu problem geçmişte olduğu gibi bugün ve gelecekte de kırsal sanayinin karşı karşıya olduğu ve mutlaka bir çözüm bulunması gereken en önemli meseledir. Kırdan kente göçler nedeniyle kırsal kesimde nitelikli ve vasıflı insan kalmadığı gibi, şehirlerde mevcut yetişmiş insan gücünü de kırlara göndermek oldukça zor ve güç bir iştir. Çünkü nitelikli ve işbilir yönetici veya işletmecilerin kendi hür iradeleri ile az bir ücretle hiçbir sosyal çevresi olmayan alanlara gitmesi beklenemez. Bu durum geçmişte de böyle olmuş, gerek işçi şirketlerinin profesyonel yöneticilere iyi para vermek istememesi, gerekse iyi yöneticilerin bu alanları tercih etmemeleri nedeniyle kırsal kesimde kurulan fabrikaların başına yerel çevreden tanıdık kişiler geçmiştir. Ufukları dar, çoğu gerekli eğitimi almamış olan bu şahıslar serbest piyasa ortamında başlarında buldukları şirketleri bir türlü kârlı yatırımlar haline getirememişler ve zaman içinde bu kuruluşlar (yukarıda da ifade edildiği gibi) ya el değiştirerek belli şahıs veya şirketlerin eline geçmiş, ya da zarar ederek faaliyetlerine son vermişler ve kapanmışlardır.

4. Geri Kalmış Bölgeler Sorununa Avrupa Birliği'nin Yaklaşımı

Geri kalmış bölgeler sadece Türkiye'nin değil, dünyanın da karşı karşıya olduğu önemli bir problemdir. Örneğin, içinde yer almak istediğimiz Avrupa Birliği'nin de başlıca gündem maddelerinden birisi bu konudur. AB'nin geri kalmış bölgelerle ilgili tutumu ile Türkiye'nin tutumu birbirine benzerdir. Bu nedenle AB'nin geri kalmış bölgeler için uyguladığı politikalar Türkiye tarafından da dikkatle takip edilmeli ve örnek alınmalıdır. AB açısından geri kalmış bölgelerin kalkındırılması düşüncesinin temelinde yatan hedef; buraların hem göç verir halden kurtarılması, hem de artan refah ve gelir düzeyine paralel olarak buraların gelişmiş bölgeler için bir pazar haline getirilmesidir. Böylece AB gelişmiş bölgelerden elde ettiği fonları bu bölgelere aktararak denge sağlamaya çalışmaktadır. Uyguladığı yöntemler Yunanistan, İspanya ve Portekiz'de işe yaramış, bu ülkelerde önemli başarılar elde ederek kırsal refah seviyesini yükselterek göçleri azaltmayı başarmıştır. AB'nin bu iş için izlediği yol kısaca şu şekildedir;

Her şeyden önce objektif kriterler esas alınarak geri kalmış bölgelerin tanımı yapılmakta, sonra da tespit edilen bu bölgeler için istihdamı arttırarak ekonomik kalkınmayı sağlayacak yapısal fonlar oluşturulmaktadır. Bu fonlarla küçük ve orta boy işletmeler desteklenmekte, üretken yatırımlar teşvik edilerek altyapı ıslah edilmektedir. Bu anlamda yerel kalkınmaya büyük önem verilmekte, bu amaçla tüm yerel girişimler desteklenmektedir. İkinci olarak hedef bölgenin altyapı hizmetleri ele alınmakta, ulaşım,

haberleşme, enerji, su kaynakları, atık sorunları çözülmektedir. Daha kuruluş aşamasında çevrenin korunmasına büyük önem verilmektedir. Çünkü ilk kalkınma çabaları için çevrenin göz ardı edilebileceği fikri artık yanlıştır. İşletmelerin kuruluş aşamasında çevre de uzun vadeli düşünülmesi, hava kirliliği, yetersiz su kalitesi, katı atık üretimi gibi hususların aynı bölgenin gelecekte ihtiyaç duyacağı kaliteli tarım ürünleri üretimi ve doğal temiz alanlara duyacağı ihtiyaç önceden görülmelidir. Sonra buralarda kurulan ve kurulacak işletmelere, özellikle de KOBİ'lere teknolojik yenilikler, üretim sistemlerinin iyileştirilmesi, diğer sektörlerle endüstriyel işbirliği imkânlarının geliştirilmesi, insan kaynaklarının eğitilmesi, ülke içi ve dışı ulaşım ve iletişim imkânlarının artırılması konularında destek sağlanmaktadır. Nihai hedef rekabetçi ve sürdürülebilir bir kalkınma yaratmaktır. Ayrıca, kırsal kesim için tarımsal işletmeler desteklenmekte, çiftçilik veya kültür balıkçılığı gibi uğraşlar için başlangıç desteği verilmekte, mesleki eğitim sağlanmakta, yerel tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması teşvik edilmektedir. Belirli yörelerin kendine özgü gıda ürünlerinin üretim ve pazarlanmasına ayrıca önem verilmektedir. Yerel yönetimlerin rolü artırılarak bunların öncülüğünde istihdamın geliştirilmesi için ortaklıklar kurulmasına zemin hazırlanmaktadır. Yerel istihdam büroları açılarak, bunlar iş ve meslek kursları yoluyla halkı bilgilendirmekte, küçük çaplı işlerde aracılık etmeleri sağlanmaktadır. Aslında bir bölgenin kalkınması bütünüyle oradaki insanların niteliği ile doğrudan ilişkili olduğundan AB bu bölgelerde, gerek sanayi gerekse hizmet sektöründe yetişmiş insan gücü sağlanması için eğitim-öğretim desteği de vermektedir. Çünkü bir sanayi tesisi için sadece iyi yetişmiş teknisyen ve usta işçiler değil, o fabrikanın ürünlerini ülke içi ve ülke dışına pazarlayacak yine çok iyi yetişmiş işletmecilere de ihtiyaç vardır. Hatta bu amaçla geri kalmış bölgelerde verilen kurslara da müdahale etmekte, bu kursların amaca ve bölgenin ihtiyaçlarına uygunluğunu denetlemektedir. Ayrıca buna ek olarak araştırma ve geliştirmeye de ayrı bir önem verilmektedir. Çünkü hiçbir yerde bilgi ve teknik birikim olmadan orada uzun süreli bir kalkınmadan bahsedilmesi mümkün değildir. Her türlü gelişme araştırmaların sürekliliği ve verimliliği ile mümkündür. Daha önce büyük şehirlere göç etmiş o yöreye ait yetişmiş beyinler ve yatırımcılar davet edilerek onların bilgi ve tecrübelerinden yararlanılmaktadır. AB'ye göre bu kişiler yerel ortaklıklar kurabilecekleri gibi, geri kalmış yörelere yaratıcı ve yenilikçi yaklaşımlar da getirebilirler. Böylece yerel ekonomik doku canlandırılabilir, istihdam geliştirilebilir, gelir artırılabilir, toplumsal ve bölgesel eşitlik sağlanabilir, göçler azaltılabilir (ABAKTT,2000).

5. Sonuç

Ülke içinde nüfusun dengeli dağılımını sağlamak ve göçleri önlemenin en temel yolu bölgesel dengesizlikleri ortadan kaldırmaktır. Ekonomik ve toplumsal kaynaşmanın sağlanarak ülke bütünlüğünün korunması ancak bu yolla mümkündür. Aslında hükümetlerin de başlıca görevi ülke içindeki bu bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılması olmalıdır. Bunun için devlet eliyle yapılan yatırım ve teşviklerin en geri kalmış bölgelerden başlatılması kaçınılmazdır. Çünkü geri kalmışlık ve buna bağlı kötü yaşam koşulları (psikolojik rahatsızlıklar, aile içi şiddet, çocuklar arasında ayrımcılık vb) bireysel problemleri ortaya çıkarmakta, terör, sokak çatışmaları, hırsızlık, kapkaç gibi yollarla toplumdaki gerginliği arttırmaktadır. Bütün bunların sonucunda ortaya çıkan sosyal sorunlar ekonomik fırsat yokluğu (veya eşitsizliği) ile birleştiğinde insanları ailelerine, çevrelerine ve topluma karşı düşman haline getirmektedir.

Türkiye'de geri kalmış bölgelerin kalkındırılması ile ilgili olarak bugüne kadar yapılan çalışmalardan tatmin edici bir sonuç elde edilememiştir. Bölgelerarası dengesizlik ve göçlerin artarak devam etmesi bunun kanıtıdır. Bundan sonra yapılacak çalışmaların da boşa gitmemesi için önceki uygulamalar mutlaka gözden geçirilmeli ve gerekli dersler çıkarılmalıdır. Ders alınacak bu uygulamaların başında *işçi şirketleri hareketi* gelmektedir. Bu hareketin nasıl başarısızlıkla sonuçlandığından yola çıkılarak *kırsal sanayi* ile ilgili olarak geleceğe yönelik alternatif tedbirler geliştirilebilir. Şu unutulmamalıdır ki Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sermaye ve yatırımcı azlığı nedeniyle devletin öncülüğü ve teşvikler kaçınılmazdır. Çünkü ancak yatırıma doymuş ülkelere özel teşebbüs ülkenin en ücra köşelerine giderek yatırım alanı arar ve böylece buralarda devletin ilgisine gerek

kalmaz. Türkiye’de ise yatırımcı azdır ve bunlar büyük şehirlerde yoğunlaşmış olup, önlerindeki sayısız fırsatları gelişmiş bölgelerde değerlendirmek istemekte, geri kalmış bölgelere sıra gelmemektedir. İşte bu nedenle geri kalmış bölgelerin kalkındırılmasında devletin öncülüğü ve desteği şarttır. Geri kalmış bölgelerin kalkındırılmasında özel sektörün de işbirliğinden yararlanarak devlet neler yapabilir?

-Kırsal sanayi desteklenmeye devam edilmelidir. Çünkü -turizm gibi doğrudan hizmet sektörüne yönelik bir potansiyel yoksa- yerel ölçekte istihdam sağlanmadan ve dışarıdan belli miktarda para gelmeden bir bölgede kalkınmanın itici gücü oluşmamaktadır. Bunun için özellikle göç veren bölge ve yörelerdeki küçük ve orta boy şehirler ile bunlara bağlı merkez köylerde girişimcilik desteklenerek, buralar sosyo-ekonomik açıdan canlandırılmalıdır. İstihdam ve üretkenlik güçlendirilirken bölgeler arası rekabet gücü de arttırılmalıdır. Üretilen mal ve ürünlerin ülke içinde ve dışında ihtiyaç duyulan yerlere sevki için gerekli ulaşım ve iletişim imkânları geliştirilmelidir. Özellikle sermayenin ülkenin her yerine serbestçe ve korkusuzca giriş yolunun önü açılarak en geri kalmış bölgeler için bile bir kalkınma ve nüfusu yerinde tutma modeli geliştirilmelidir.

- Geri kalmış bölgeleri kalkındırmak aynı zamanda ulusal pazar için de önemlidir. Başlangıçta gelişmiş bölgelerden toplanan vergilerin teşvik ve ucuz krediler yoluyla geri kalmış bölgelere aktarılması gelişmiş bölgeler açısından bir israf gibi görülebilir. Fakat zaman içinde geri kalmış bölgelerin kalkındırılması ile buralar gelişmiş bölgeler için pazar konumuna gelecekleri için bu özellik gelişmiş bölgelerin de lehine olacaktır. Bunun için AB’nin kendi içindeki geri kalmış bölgeler için uyguladığı politikaların benzerleri geliştirilerek bunlardan Türkiye için de yararlanılabilir.

- Kırsal sanayi girişimlerinin başarılı olması Yılmaz’a (1993) göre şu hususlarla da yakından ilgilidir; Kırsal sanayinin mekânsal plânlamasında iklim ve yer şekilleri başta olmak üzere fizikî coğrafya şartları dikkate alınmalıdır. Kırsal yerleşmelerin genel özelliklerine uygun olmalıdır. Türkiye’de kırsal yapının temelini oluşturan köylerimizin dağınık ve parçalı yapısı mutlaka göz önüne alınmalıdır. 36 bin köyün 16 bininin nüfusunun 250’nin altında olduğu unutulmamalı, yatırımlarda merkez köylere ağırlık verilmelidir. Öncelikle çevredeki hammadde kaynaklarını değerlendiren tesisler olmalıdır. Ulusal ve uluslar arası pazarlara uygun üretim yapılmalıdır. Çevreye duyarlı olmalıdır. Mevcut başarılı ve kâr getiren şirketleri geliştirici ve destekleyici olmalıdır. Emek yoğun, fakat aşırı istihdamdan da uzak tesisler olmalıdır. Gerekirse halka açık olmalıdır. Mümkünse tek tip ürüne dayalı olmalıdır. Ancak bu durumda belli konuda uzmanlaşabilir ve daha kolay rekabet edebilirler. Sosyo kültürel çevreye uygun olmalı, çevredeki geleneksel yapı, insanların geçmişten gelen –dokuma gibi- becerileri dikkate alınmalıdır. Teknik donanım ve şartlar dikkate alınmalı, önemli merkezlere uzak olacaklarından arıza ve tamir durumlarında büyük şehirlerin uzmanlığına ve desteğine ihtiyaç duymadan yerel ölçekte kendilerini onarabilmelidirler. Mutlaka devlet desteği olmalı, devlet başlıca ihtiyaçlarını serbest rekabet kuralları içinde kırsal sanayi kuruluşlarından sağlamalıdır.

Referanslar

ABAKTT (2000) *AB Bölgesel Politika; Yerel Kaynakların Ekonomik Gelişme İçin Hareket Geçirilmesi*, Avrupa Birliği Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği Yayını, Ankara.

Benedict, P. (1971) "Türkiye’de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar", *Türkiye; Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, İ.Ü. Coğ. Enst. Yay., (147-186), İstanbul.

Çöloğlu, H. (1981) *Yurtdışındaki Türk İşçileri ve Tasarrufları*, Gazi Üniversitesi İİBF Yay., Ankara.

DESİYAB (1981) *Türkiye’nin Sanayileşmesinde Halk ve İşçi Şirketlerinin Rolü ve Geleceği*, DESİYAB 2. Semp. (1-2 Temmuz 1981) Bildiriler Kitabı, Ankara.

DPT (1993) *Kırsal Sanayi Sempozyumu*, DPT Yay., Ankara.

DPT (2000) *8.BYKP Kırsal kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT:2522-ÖİK:538, Ankara

Gitmez, A.S. (1983) *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler*, Alan Yay., İstanbul.

Karaman, İ. (1993) *Dünyada ve Türkiye’de Kırsal Sanayi*, DPT-SPD Yay., Ankara.

Özgüç, N. (1987) "Türkiye’de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı", İ.Ü. Ed. Fak. *Coğrafya Bölümü Dergisi*, Sayı:2, (35-70), İstanbul.

Yılmaz, C. (1992) *Batı Avrupa Ülkelerinde Çalışan Türk İşçilerinin Türkiye’de Kırsal Kesim ve Şehirleşme Üzerine Etkileri*, İst. Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul.

Yılmaz, C. (1993) "Türkiye'de Kırsal Sanayinin Desteklenmesi ve İşçi Şirketleri Örneği", OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 8, (305-333), Samsun.
http://europa.eu.int/comm/regional_policy/document/doc2_en.htm